



ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ  
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ  
ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ  
ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ



## ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

‘Ο homo  
universalis  
τοῦ Νέου  
Έλληνισμοῦ



300 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ  
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (1716-2016)

ΑΘΗΝΑ 2018

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

– Προλογικὸ σημείωμα Ἀκαδημαϊκοῦ Χρύσας Μαλτέζου .....	11
– Προλογικὸ σημείωμα Ἀρχιμανδρίτη Ἐφραίμ, καθηγουμένου τῆς I.M.M. Βατοπαιδίου .....	13
– Πρόλογος .....	17
– Πρόγραμμα Ἡμερίδος .....	19

### Διαδρομὲς καὶ χειρόγραφα

#### ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

‘Ο Εὐγένιος Βούλγαρης ὡς <i>homo universalis</i> καὶ νοῦς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ .....	27
--	----

#### ΑΡΧΙΜ. ΕΦΡΑΙΜ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ

Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ὁ φωτιστὴς τοῦ Γένους .....	47
---	----

#### ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ .....	61
---	----

#### ΜΠΟΡΙΣ Λ. ΦΟΝΚΙΤΣ / Борис л. Фонкич

Αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως σὲ συλλογὴς τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Οὐκρανίας .....	119
---	-----

#### ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER

Τὰ χρόνια τῆς Χερσώνας (1781-1788): συμβολὴ στὴ βιογραφία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη .....	143
--	-----

---

**ΕΙΡΗΝΗ ΒΟΖΝΕΣΕΝΣΚΑΓΙΑ / ИРИНА ВОЗНЕСЕНСКАЯ**  
*Η έκτελεση τῆς διαθήκης καὶ ὁ τάφος τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη  
 στὴ Λαύρα Αλεξάνδρου Νιέβσκι στὴν Αγία Πετρούπολη .....181*

**ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ**  
*Τὸ οἰκοδομικὸ συγχρότημα τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας.  
 Η ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου καὶ μερικὲς σκέψεις  
 γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του ..... 199*

### Γλώσσα, Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη

**ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΝΤΙΝΑΣ**  
*Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη:  
 ἡ περίπτωση τῆς γλωσσικῆς ποικιλίας ..... 237*

**PETER MACKRIDGE**  
*Ο Βούλγαρης φαναριώτης στιχουργός:  
 Σκέψεις γιὰ τὸν τσελεμπὴ Μέμγονα ..... 253*

**ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ**  
*Η μετοχέτευση τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας  
 στὴ νεοελληνικὴ σκέψη μέσω τῶν μεταφράσεων:  
 Η συμβολὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη ..... 269*

**ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ**  
*Justus Lipsius, Περὶ εὐσταθείας: Ἐνα ἄγνωστο αὐτόγραφο  
 (καὶ ἔργο;) τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὸ Βουκουρέστι ..... 329*

**ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΛΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ**  
*Οταν ἡ μετάφραση γίνεται ἐξελληνισμός: Α. Τακουετίου  
 Στοιχεῖα Γεωμετρίας ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη ..... 347*

---

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Γ. ΚΑΡΜΗΣ

*Oι ίδεολογικές, πολιτισμικές καὶ παιδαγωγικές θέσεις τοῦ  
Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ ἡ ἀπήχησή τους στὴ νεώτερη ἐποχὴ ..... 397*

### Θεολογία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Πολιτικὴ

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

*Σοφία καὶ παράχρηση ἐξουσίας:*

*Ο Εὐγένιος Βούλγαρης περὶ πάπα καὶ παπισμοῦ ..... 445*

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

*Ἀπόκρισις Ὁρθοδόξου τινὸς πρός τινα ἀδελφὸν ὁρθόδοξον*

*περὶ τῆς τῶν Κατολίκων δυναστείας [...] (Χάλλη 1775):*

*Ἐργο τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη ἢ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη;*

*Στοιχεῖα, ἔρμηνεις καὶ ὑποθέσεις ..... 463*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

*Ἀποστολικότητα καὶ ἡσυχασμὸς στὴ θεολογικὴ σκέψη*

*τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη: Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἡμέραν*

*τοῦ Ἅγιου Ἀποστόλου Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου ..... 523*

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ

*Ἡ εὐθανασία κατὰ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη ..... 557*

ΟΛΕΓΚ-ΜΛΕΞΙΜ ΤΣΥΜΠΕΝΚΟ

*Ἡ πραγματεία τοῦ Βούλγαρη Ἰστορικὴ μελέτη περὶ*

*τῆς χρονολογίας βάπτισης τῆς πριγκίπισσας Ὁλγας τῆς Ρωσίας:*

*Τὰ πολιτισμικὰ συμφραζόμενα καὶ οἱ προεκτάσεις τους ..... 569*

ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

*Ο Εὐγένιος Βούλγαρης ως ἐκδότης πατερικῶν κειμένων ..... 613*

**Π**ολύπλευρη προσωπικότητα, θεολόγος, φιλόσοφος, φιλόλογος, θεολόγος έπιστήμονας, ό Βούλγαρις ύπηρξε άναμφίβολα κορυφαίος διδάσκαλος του Γένους. Μὲ τὴ σοφίᾳ καὶ τὴν εὐρυμάθειὰ του, μὲ τὴ διδασκαλικὴ δραστηριότητα καὶ τὸ ἔργο του, ἐγκαινίασε νέα ἐποχὴ στὴν πνευματικὴ ιστορία του νέου Έλληνισμοῦ. Ἐπέτυχε νὰ μπολιάσει τὴν ἑλληνικὴ παιδεία μὲ νεωτερικὰ ρεύματα σκέψης καὶ ἀκόμη, ισορροπώντας ὀνάμεσα στὴ λογιοσύνη καὶ τὴν πίστη, νὰ γεφυρώσει τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ αὐτὴν τῆς κλασικῆς παιδείας.

Δείκτης τῆς σπουδαιότητας ποὺ ἔχει γιὰ τὴν πνευματικὴ ιστορία του τόπου ἡ διαδρομὴ τὴν ὅποια ἀκολούθησε ὁ σπουδαῖος αὐτὸς ἀνθρωπος σὲ πολύτροπα μονοπάτια σκέψης καὶ λόγου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, παρὰ τὴν ἔως τῶρα πλούσια βιβλιογραφία ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴν ἀφύπνιση του Γένους, τὸ ἔργο του ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἑρευνητὲς καὶ νὰ γεννᾶ γόνιμα καὶ ἀνοιχτὰ σὲ ἐπιστημονικὸ διάλογο ἐρωτήματα καὶ προβληματισμούς. Ο Εὐγένιος Βούλγαρις ύπηρξε ὁ κατεξοχὴν διανοούμενος ιερωμένος του 18ου αἰώνα ποὺ ἀγωνίστηκε μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του γιὰ τὴν ὠφέλεια τῆς ύποδουλῆς Έλλάδας καὶ ύποστηριξε μὲ πάθος τὴν ἀξία τῆς ὀνώτατης παιδείας.

Στὴν ἀνήσυχη καὶ ταραχμένη ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε, ὅταν σὲ ὅλον τὸν κόσμο ἡ ἀνεξιθρησκία (έλληνικὸς ὄρος ποὺ ὁ Ἰδιος ὁ Βούλγαρις ἔπλασε) καὶ ἡ πολιτικὴ ἀνοχὴ ποὺ ὁ Ἰδιος πρέσβευε συνεχῶς τραυματίζονται ὡς ἔννοιες καὶ πράξεις, ἡ πνευματικὴ κληρονομιὰ του ἀνδρούς, τοὺς ὅποιους τὴ μνήμη τιμοῦμε μὲ τὴν ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ τόμου καὶ μὲ τὴ σύγκληση τῆς ἐπιστημονικῆς συνάντησης, τὸν Νοέμβριο τοῦ 2016 (300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση του), εἰσχωρεῖ καὶ πάλι δυναμικά, παρὰ τὸ πέρασμα του χρόνου, στὸ στόχαστρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἑρευνας καὶ γίνεται ἔτσι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρη.

Καθώς έζησα στή Βενετία στοὺς χώρους τῆς ἄλλοτε Φλαγγινείου Σχολῆς, ὅπου ὁ Βούλγαρις εἶχε διδάξει, καὶ δίπλα στὸν ἵερὸν ναὸν τοῦ Ἅγιου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων, ὅπου εἶχε κηρύξει τὴ μακρινὴ Σαρακοστὴ τοῦ 1740, μὲ εὐλογῇ εὐχαρίστηση χαιρετίζω τὴν ἔκδοση τοῦ παρόντος τόμου καὶ συγχαίρω τοὺς ἐκπροσώπους τῶν φορέων ποὺ εἶχαν τὴν πρωτοβουλία τῆς σύγκλησης τῆς Ἡμερίδας καὶ κοπίασαν γιὰ τὴ διοργάνωσή της. Ιδιαίτερες χάριτες ὀφείλονται στὸν κύριο Χαρίτωνα Καρανάσιο, διευθυντὴ ἐρευνῶν τοῦ KEMNE γιὰ τὴ συμβολή του στὴν ἔκδοση.

*Χρύσα Μαλτέζου*

Ακαδημαϊκὸς  
Ἐπόπτης KEMNE  
Ακαδημίας Αθηνῶν

---

**Η**Ιερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ιερὰ Μητρόπολη Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, διοργάνωσε τὸν Νοέμβριο τοῦ 2016 Διεθνὴ Ἐπιστημονικὴ Ἡμερίδα, ἀφιερωμένη στὸν διδάσκαλο τοῦ Γένους Εὐγένιο Βούλγαρι, μὲ τὴν εὐχαρίστια τριακοσίων ἑτῶν ἀπὸ τὴ γέννησή του. Ἡ πραγμάτωση τῆς Ἡμερίδος εἶχε τὴν ἀρχή της στὴν ἐπικοινωνία μας μὲ τὸν ἔκλεκτὸ συνεργάτη τῆς Μονῆς μας, τὸν ἐλλογιμώτατο διευθυντὴ ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Χαρίτωνα Καρανάσιο.

Ἡ διεξαγωγὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἡμερίδος ὑπῆρξε κατὰ κοινὴ ὁμοιογία ἀπόλυτα ἐπιτυχημένη. Παρουσιάστηκαν ἀπὸ ἔξαρτετους εἰδήμουνες ἐπιστήμονες ἐμπεριστατωμένες εἰσηγήσεις καὶ μελέτες ἴστορικές, φιλολογικές, θεολογικές καὶ ἀρχιτεκτονικές γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Εὐγενίου τοῦ «πάνυ». Μὲ τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ ἡ I.M.M. Βατοπαιδίου, μὲ ἄφοιγη συνεργασία μὲ τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Έλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, προβαίνει τώρα στὴν ἀπὸ κοινοῦ ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἡμερίδος.

Ἡ Μονὴ μας θεώρησε χρέος τῆς τὴν προβολὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ὁσίου καὶ λογίου ἀνδρὸς, ὅχι μόνο γιὰ τὴν προσφορά του στὴν Παιδεία τοῦ Γένους καὶ τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὴν Αθωνιάδα Ακαδημία, γεγονὸς ποὺ δίνει στὴ Μονὴ μας τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κατατάσσει ἀνάμεσα στὰ τέκνα τῆς.

Ως «ἀνήρ πεπαιδευμένος καὶ λόγιος καὶ παντοδαπαῖς ἐπιστήμαις κεκοσμημένος τε καὶ γεγυμνασμένος καὶ δυνάμενος παιδεῦσαι τοὺς μαθητάς» (πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ 1753), τοποθετήθηκε στὴν σχολαρχία τῆς Αθωνιάδος. Μὲ τὶς ἔχωριστὲς ἴκανότητές του, τὸν ζῆλο καὶ τὸν ἀγώνα του ἡ Σχολὴ ἐφθασε στὸ ἀπόγειο τῆς δόξας καὶ τῆς αἰγλῆς τῆς. Ο Εὐγένιος ἀγάπησε πραγματικὰ τὴ Σχολὴ καὶ δό-

Θηκε σὲ αὐτὴν ὄλοκληρωτικά. Τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλὲς μαρτυροῦν καὶ οἱ ἀναφορὲς τοῦ ιδίου σὲ αὐτήν, ὅπως «τὸ σχολεῖό μου», «τῷ ἀμπελῶνί μου», ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴ διαθήκη του τὴν κατάτασσει πρώτη μεταξὺ τῶν κληρονόμων τῆς χρηματικῆς του περιουσίας, παρότι εἶχε περάσει σχεδὸν μισὸς αἰώνας ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ αὐτήν. Μετὰ ἀπὸ ἔξι χρόνια λαμπρᾶς σχολαρχίας καὶ ἀφοῦ ἀνέδειξε τὴ Σχολὴ ὡς ἔνα ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἐκπαιδευτηρίων τῆς ἐποχῆς του, ἔγινε ἀντικείμενο φθόνου καὶ ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποχωρήσει, ἀποφεύγοντας τὶς διενέξεις.

Συνέχισε ὅμως νὰ ἀγωνίζεται καὶ μέσω τῆς παιδείας νὰ παρέχει τὰ φῶτα του ὅπου χρειάζονταν. Διότι ἡ παιδεία εἶναι φῶς, γνῶση, σοφία, ἀρετὴ καὶ ἀποσκοπεῖ στὴν ἐσωτερικὴ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὄλοκλήρωση τοῦ προσώπου. Μὲ τὴν παιδεία μορφώνεται καὶ μεταμορφώνεται ὁ ἀνθρωπος, γίνεται πραγματικὰ ἐλεύθερος, ἀποκτᾷ αὐτογνωσία καὶ θεογνωσία. Ὁ Βουλγαρις βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο σημαντικῶν ίδεολογικῶν ζυμώσεων. Δὲν φοβήθηκε ὅμως νὰ συναντηθεὶ μὲ τὴ νεωτερικότητα, νὰ διαλεχθεὶ μὲ αὐτὴν καὶ νὰ προσλάβει ὅσα στοιχεῖα ἦταν ἵκανὰ νὰ συμβάλουν στὸν αὐθεντικὸ τρόπο ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ φωτίσουν κάθε πτυχὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Πόνεσε καὶ ἀνησύχησε γιὰ τὸ ὄρθροδοξὸ ποίμνιο. Εἶδε τὴν ἀμάθεια, τὴν ἀπαιδευσία τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ καὶ φοβήθηκε μήπως πλανηθεῖ ἀπὸ τὶς διδασκαλίες τῶν αἱρετικῶν. Εἶχε βαθιὰ θεολογικὴ κατάρτιση. Ἡταν αὐθεντικὸς φορέας τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως. Ἡταν ἀληθινὸς ἐκσυγχρονιστής καὶ ἀπόλυτα παραδοσιακός. Ζοῦσε τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν. Διέθετε προσωπικές ἐμπειρίες τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ στὴ ζωὴ του. Ἐφθασε σὲ ὑψηλὲς πνευματικὲς καταστάσεις.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως ἦταν πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Λύτος ἦταν ὁ Διδάσκαλος καὶ ὁ Πατέρας τῶν δυναμικοτέρων ἐκφραστῶν τῶν ίδεολογικῶν ρευμάτων ποὺ διαμόρφωσαν τὴ συλλογικὴ συνείδηση τοῦ Γένους κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἡταν ὁ σημαντικότερος λόγιος τοῦ Γένους, θεολόγος, φιλόσοφος, πανεπιστήμονας, Πατέρας καὶ Ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἔνας ἀλη-

θινός φωτιστής τοῦ Γένους. Τὸ χρέος μας ὅμως ἀπέναντί του δὲν περιορίζεται μόνο στὴν προβολή του, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὸ νὰ προσπαθήσουμε νὰ φανοῦμε ἀντάξιοι τῆς προσφορᾶς καὶ τοῦ ἔργου του.

Ἐκφράζουμε τὶς θερμές μας εὐχαριστίες πρὸς ὅσους συνέβαλαν στὴν αἵσια διεξαγωγὴ τῆς Ἡμερίδος καὶ τὴν ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστοῦμε τὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Κερκύρας. Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων γιὰ τὴ συνδιοργάνωση, τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὸ ὅτι ἔθεσε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς τὴν Ἡμερίδα καὶ γιὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν. Εὐχαριστοῦμε ἐπίσης θερμὰ τοὺς ἐλλογιμωτάτους εἰσηγητές, ὅλους γενικὰ τοὺς κοπιάσαντας, Ἰδιαιτέρως δὲ τὸν ἐλλογιμώτατο κ. Χαρίτωνα Καρανάσιο. Εὐχόμεθα οἱ ἀναγνώστες τοῦ ἐν λόγῳ τόμου τῶν Πρακτικῶν, ὅχι μόνον οἱ εἰδήμουνες ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρὺ κοινό, νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὄσιο καὶ λόγιο Εὐγένιο Βούλγαρι ἀκόμη περισσότερο, τὴν τόσο ἀγνωστὴ ἀλλὰ τόσο σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ο Καθηγούμενος  
τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιίου